

Thorkild Hansens historiesyn

Mikael Jalving

Vi ved aldrig, om historien er, hvad vi giver den ud for. Vores historiesyn afslører snarere os selv og vor tid end fortiden.

Per Stig Møller

Fortid og Nutid maj 1993, hefte 1, s. 3–9.

Thorkild Hansen skrev nogle af den seneste generations mest læste historiske skildringer, men opnåede aldrig virkelig anerkendelse blandt faghistorikerne. Mikael Jalving søger årsagerne hertil i Thorkild Hansens eksistentialestiske historiesyn og fremhæver den inspiration, vore dages historieskrivning kan hente deri.

Mikael Jalving, f. 1968, cand.phil. i historie, har især beskæftiget sig med europæisk historie.

Med fire historiske værker skrev den danske forfatter Thorkild Hansen (1927–1989) sig ind i mange hjem. Kigger man på salgstal, blev han læst som få, i bogklubsudgaver såvel som i oversættelse til flere sprog. I høj kurs hos både avisanmeldere og publikum stod hans bøger om den danske ekspedition til »det lykkelige Arabien«, om søkaptajnen Jens Munks liv, om Danmarks slavedrift til lands og til søs og om retsprocessen mod Knut Hamsun efter Anden Verdenskrig,¹ men ét sted udeblev berømmelsen, nemlig i det historisk-faglige miljø. Med i dét gode selskab kom Thorkild Hansen aldrig. Om det pinte ham, får stå hen i det uvisse, indtil de næste bind af hans fortløbende dagbøger finder udgivelse,² men man skulle tro, *han* var til irritation for det store flertal af uddannede historikere, deres tavshed taget i betragtning. I det følgende³ vil jeg udbygge denne tanke og give et bud på, hvorfor det kan have været sådan. Endelig røbes min motivation for beskæftigelsen med Thorkild Hansen, som har været af besættende art: Han har meget at lære historikere i alle aldre.

Tre konkrete sandheder at begynde med. Thorkild Hansen var ikke histori-

ker af uddannelse. Thorkild Hansen prydede ikke sine bøger med noter. Og Thorkild Hansen solgte som sagt godt. Umiddelbart anskuet vel ikke den bedste kombination af stand, metode og evner, hvis man vil have fagets professionelle udøvere »med sig«. Hvorfor ikke? Fordi faglig stolthed – i alle kredse – gængs videnskabelig kutyme og lysten til at informere optræder i ligeså stort mål som indeklemt forfængelighed, stivsindet formalisme og håbet om at sælge, vi ved det jo godt: At vanen har det med at iklæde os roller, som vogtes til sidste mand. Og denne Hansen gik ikke stille med dørene, men nedskrev sine fire værker i en forrygende fart, det første på mindre end seks måneder,⁴ efter at have undersøgt relevante arkivalier og mange af de steder, bøgerne omhandler. Var det god videnskabelig praksis? Hvis der nogetsteds var tale om forargelse over fremgangsmåden eller ligefrem misundelse på grund af resultatet, kom den ikke til udtryk. Det faglige miljø tav. Så kunne Kristian Hvidt skrive nok så mange positive anmeldelser i *Berlingske Tidende*, mens Palle Lauring tog mål af et talent i *Informations* spalter⁵ og ved en anden anledning roste det »solide forarbejde« til

de første to værker og Thorkild Hansens tro på det »værdifulde i at kende historiens sted«,⁶ lige meget hjalp det på interessen i danske fagtidsskrifter, og på den led var det let for mig at skrive forskningsoversigten til min specialeopgave. Læste man tidsskrifter for at blive orienteret om nyudgivelser med historisk sigte, ledte man forgæves efter Thorkild Hansens navn i alle disse år. Undtagelsen – eller den eneste væsentlige undtagelse – stod Inga Floto for med et teoretisk kig ind i rækken af bøger fra Thorkild Hansens hånd, vel at mærke uden at rejse ham til anerkendelse.⁷ Det afgørende ord måtte for Floto altid føres af faghistorikeren, videnskabsmanden, altså af Floto selv. Mere *en passant* reflekterede Bo Elbrønd-Bek over Thorkild Hansens besjæling af og indlevelse i historien, der med kritikerens øjne kun i *Jens Munk* lever op til et krav om ansvarsfuld fortælling,⁸ men så blev roserne heller ikke rødere. Derudover har en længere række litteraturer vurderet forfatterskabet,⁹ blot aldrig i historievidenskabelig belysning. Resten er stilhed.

Hvorfor? Mit bedste forslag til forklaring er, at tavsheden udspringer af Thorkild Hansens overordnede historiesyn, der nok kan have skurret i mange faghistorikerens øren og fremkaldt hovedrysten hos flere specialister, thi her var en forfatter, der ikke afstod fra at læse noget alment menneskeligt i den og den udvikling og i de og de omstændigheder. Livssynet blev ikke pakket væk på behørig vis, men tværtom promoveret og anskueliggjort på mennesker i tid og rum. Her var en forfatter, der i en vred litterats udlægning docerede »vesterlandsk højtidelighed« og ikke stod tilbage for »kulturel indsovnning« af meget klæbrig substans,¹⁰ men som set med mine briller turde spørge til meningen med det hele, idet han med mennesket som eneste målestok tænkte i livsprojekter, i løbebaner, skæbner, i lykketræf. Før vi besvarer spørgsmålet

om det lærerige i modet til at se sit historiesyn i øjnene, må vi undersøge Thorkild Hansens nærmere.

Nu lyder det så højtideligt det der med historiesynet, at man fristes til at skrive det med stort; måske endda lidt sværmerisk, i stil med det tyske *Weltanschauung*. Begrebet synes at efterlade et ak og ve for den stakkel, der intet har. Men et historiesyn, det ejer vi vist alle, mere eller mindre bevidst, naturligvis, men alle, som gør sig tanker om fortiden, store og små tanker, og ånder i alle størrelser. At besinde sig på sit historiesyn betyder da at reflektere over, hvad man siger eller gør eller skriver, thi man gør det under alle omstændigheder. Med norske Ottar Dahl kan vi sige, at ingen går forudsætningsløs til reproduktionen,¹¹ historiesynet både vejleder og vildleder, typisk i det skjulte, men i få tilfælde i erklæret form. For hvad er vigtigst i historien, altså, hvad driver værket: Kongerne, folket, eneren, den materielle basis, »mentaliteten«, diktatoren – eller noget helt syvende? Thorkild Hansen erklærede pragmatisk før påbegyndelsen af sine historiske værker, at »vi er underkastet historien samtidig med, at det er os, der skaber den«. ¹² Det blev dog det sidste led i kæden, fortælleren interesserede sig mest for i funktion de næste femogtyve år.

I Thorkild Hansens værker bliver forskellige personer udlagt som billeder på historisk udvikling; operationen slår igennem i kilderne, hvis ophavsmænd bliver gjort til genstand for nærgående undersøgelse og indlevelse – som individer og samtidig som repræsentanter for datidige tilstande og bevægelser. Overordnet gør Thorkild Hansen det, at han giver »mikroforklaringer« (dvs. forklaringer om enkeltpersoner) plads frem for »makroforklaringer« (dvs. forklaringer om epoker) efter den tommelfingerregel, at den sidste slags forudsættes af den første slags: Fra de mange små til

den ene store, hvis en sådan overhovedet eksisterer. Synspunktet er, at store årsager ignorerer små viljer, altså, at de mange, enkelte aktører optræder i historien som mere og andet end dukker for sociale, økonomiske og ideologiske kræfter. Kalder vi denne metode biografisk, siger vi implicit noget om inspirationskilden hertil. Bagved metoden ligger nemlig et idealistisk historiesyn og bagved det et eksistentiaalistisk livssyn.

Min forklaring begynder med sidstnævnte. Mennesket er kernen, det centrum, fortællingen udspringer af og handler om, men det inderste atom, der må forstås som menneskets lod, er at være dømt til ensomhed, ubodeligt. Dommen hænger over os alle, idet vi hører andres stemmer med ørerne, men vor egen med struben, »for du hører din egen stemme, selv om du stikker fingrene i ørerne«, som det siges i André Malrauxs klassiske værk *Menneskets lod*, der ligner et skræddersyet, filosofisk forlæg til Thorikild Hansens hele forfatterskab. Temaet påføres den skærpente omstændighed, at mennesket, med samme Malrauxs berømte definition, er det eneste dyr, der ved, at det må dø, hvilket kalder på den tragiske grundtone, vi også kender fra senere eksistentiaalistiske som Camus og Sartre. Det er de mægtige tabere,¹³ der har Thorikild Hansens store interesse, tydeligst Jens Munk, Knut Hamsun og Peter von Scholten, men også mindre nederlag, såsom Paul Iserts, Kong Junis og General Buddos, de, der i overført betydning rammes af pesten som indbyggerne i den nordafrikanske by i Camus' bog af samme navn; de, der må lide eller falde for den retfærdighed, man alt efter temperament kalder tilfældigheden eller skæbnen. Lykken finder kun de færreste, og slet ikke i rigdom eller berømmelse, hvad forfatteren sander med Carsten Niebuhr som skoleeksempel. Lykken gemmer sig nemlig så langt væk som i én selv, individuelt og eksistentielt. Den virkelige kamp består for

Thorikild Hansen at se dermed ikke i klassekamp eller racekamp, men i den enkeltes opgør med ensomheden og i sidste ende døden, noget af en Sisyfos-opgave, når man betænker – som før skildret – det tragiske og absurde heri. Thorikild Hansens læsning giver derimod, med øjnene rettet mod Camus' Sisyfos,¹⁴ et andet svar, for »når Sisyfos går ned fra bjerget, er han alligevel lykkelig. Han har jaget Gud ud af verden, som en manglende tilfredshed havde opfundet, og han har gjort menneskeskæbnen til en sag mellem mennesker. Han er glad, fordi hans skæbne trods alt tilhører ham selv«.

Skæbne. Et af forfatterens yndlingsord, der dækker over, hvad determinister af variabel form almindeligvis kalder historiens »nødvendighed« ud fra devisen om, at det måtte gå som det gik på grund af den og den faktor, stemning, hovedlinie eller struktur.¹⁵ Den græske oldtid skelner mellem Herodots »moira« og Thukydidts »thydé«, den første en skæbne tildelt af helheden, således den del, der retfærdigvis tilkommer én, den anden er lig det blinde tilfælde, en uforudsigelig, meningsløs skæbne. Vælger man den sidste version, havner man altså i troen på tilfældets magt. Thorikild Hansen diskuterer løbende,¹⁶ om det er skæbnen eller tilfældet, der bestemmer livets og dermed historiens gang, og finder, at det nok mest er det sidste, skønt vi selv søger det gode tilfælde, altså, at vi ejer en momentan evne til at opstøve lykken. Dette livssyn tildeler mennesket en mulighed for at sætte sig op imod skæbnen, mens det endnu er i live, men med døden lider dets modstandskraft uigenkaldeligt nederlag. Da bliver livet til skæbne. Og da kan forfatterens egen opfindelse, »krønikeren« fra *Jens Munk*, tage fat i en dialog mellem de to livsanskuelser, skæbnens, som er opfindelsens, og tilfældets, som forfatteren anerkender med det sædvanlige blik for sammentræf som i dette eksempel fra *Slavernes*

Kyst: »På en eller anden breddegrad i Atlanterhavet krydsedes de to skibe, usynlige for hinanden. Historien magede det således, at Danmarks første slavehandler vendte hjem, samtidig med at landets første bekæmper af negerhandelen rejste ud. Det lignede en fredelig vagtafløsning, det onde, der trak sig tilbage for det gode. Intetanende sejlede de to mænd hver sin skæbne i møde, ingen af dem vidste, at de i det øjeblik krydsede hinanden, at den ene skulle hjem og begraves fra den Garnionskirke, hvor den anden lige var blevet gift, og at de begge, inden der var gået et år, skulle mødes en gang til – på »åndernes slette« bag Volta«.

Betegnelsen »dokumentarisme« dukker op om den genre, Thorkild Hansen skriver i. Men hvem ligner Thorkild Hansen egentlig? Og kan vi overhovedet placere ham historiografisk?

For en historiker som Inga Floto er »dokumentarisk« et skældsord.¹⁷ Dokumentaristen lader bearbejdelsen af kilde materialet tjene en æstetisk funktion, sproget skal flyde og fremstillingen se godt ud, hvortil kræves et »hårdt arrangement« af fakta. Typeeksemplet er Per Olov Enquists *Legionærene*, som Floto gør genremæssigt sammenlignelig med Thorkild Hansens værker. Behandlingen af Enquist kan jeg være meget enig i, men jeg noterer mig primært, at Thorkild Hansen ingen steder anvender den førstes »synteseportrætter«, disse fiktive afbildninger, der bygger på undersøgerens »tværsnit« af flere mere eller mindre autentiske interviews, og sekundært, at Thorkild Hansen, modsat Enquist, i stort omfang knytter henvisninger til udsagn i teksten, side for side eller i den kildefortegnelse, Enquist heller ikke tilgodeser læseren med. At afskrive *begge* forfattere som historieformidlere synes derfor lige vel hurtigt, lige vel teoretisk. Jeg læser først og fremmest *Legionærene* som et opgør med objektiviteten i enhver genfortælling, idet Enquists »undersøger« aldrig

bliver mere end Thorkild Hansens krøniker, fabulerende og åbenlyst subjektiv.

Thorkild Hansen går videre end det, sætter forsøgsvis de mange kulisser op, så, om ikke et klart mønster, da flere enheder og baggrunde træder frem. Om dette gøres af »dokumentaristen« eller af »historikeren« siger intet om den faktiske udførelse, kategorien røber intet om mennesket. Kun den, der ikke besidder en karakter, må anskaffe sig en metode, som Camus spydigt sagde.

Så kommer Kr. Nystrøm i en hel artikelserie om det lykkelige Arabien og mener, at Thorkild Hansens brug af det dokumentariske stof ligger langt over, hvad dokumentaristilen medfører på tv, men tilføjer, at »tilbageskuende dokumentarisme altid vil fremstå som et ufuldstændigt billede fremkaldt af subjektive udeladelser og fremhævelser af enkeltheder i et ofte mangelfuldt kilde materiale« (min kursiv).¹⁸ Tilføjelsen er himmelråbende banal, fordi al fortidskildring i sagens natur er tilbageskuende, og »kritikken« rammer intet, men alt, da vi, som Kierkegaard påpegede, lever fremad, men erkender bagud. Så bør vi kalde Thorkild Hansen en dokumentarist? For min skyld gerne. Hele min opgave handler om, hvor god en tilbageskuer han var.

Min pointe er, at Thorkild Hansen, uden at vide det selv, formoder jeg, skriver sig lige ind i en hermeneutisk tradition fra tyske Wilhelm Dilthey (1833–1911), engelske R.G. Collingwood (1889–1943) og franske Henri-Irénée Marrou (1904–1977) for at nævne tre hovedskikkelser, den første som inspirator for en konsekvent historisme uden guddommelig plan, den anden med sit humanistiske credo til forskningen og den tredje med understregningen af forskellen på åndsvidenskaber og naturvidenskaber. For alle tre er historie en fortolkningsvidenskab. Det forgangne forstås først, når det genopleves i historikerens bevidsthed, det vil sige i mødet

mellem historiens efterladenskaber og det erkendende subjekt. Livet fremviser altid de samme sider, siger Dilthey, hvoraf han slutter sig til en indre forbindelse mellem liv, livserfaring og åndsvidenskab. Det er kun liv, der forstår liv. Collingwood taler om »re-enactment«, altså »genoplevelse«, og hos ham møder vi også opfattelsen af, at historien ikke er et objekt, der står i forhold til historikeren på samme led, som naturen står i forhold til naturvidenskabsmanden: Historien er en éngangsforestilling, man driver ikke forsøg med den, og kan følgelig ikke forvente, at den stiller lovmæssigheder eller mekaniske forklaringer til skue. Studiet af fortiden giver højst selvforståelse, hvis det skulle have nogen interesse. Sansningen af det overleverede, perceptionen af kilderne, dette krydret med forskerens intuition er da det bedste middel. Marrou pointerer, at vi må prøve at forstå fortiden ved at stille spørgsmål til den, altså være aktive. På den måde bliver historien uadskillelig fra historikeren.

Analogien skal ikke drives for langt. Collingwood hævdede tillige, at personlige motivationer, stemninger, overraskelser – med ét ord: følelser – ikke kan genopleves på grund af deres umiddelbarhed. Kun tanker, forstået som reflektioner, idéen bag handlingen, kan forstås, idet »all history is the history of thought«. ¹⁹ Det var Thorkild Hansen mildest talt uenig i. Collingwood tog ligeledes afstand fra den biografiske tilgang, der i hans øjne var uhistorisk. »At its best, it is poetry; at its worst, obtrusive egotism, but history it can never be«. ²⁰ Marrou derimod forsvarede interessefeltet for det menneskelige; det er handlingerne, tankerne, følelserne, det menneskeligt kreerede, materielt såvel som åndeligt, men lad nu det ligge.

Hovedpåstanden lyder på, at vi må omkring fortolkningen for at overvinde den historiske afstand. Afstanden mellem hvad? Mellem tidligere tiders men-

nesker og nutidens, ville Thorkild Hansen sandsynligvis replicere. Thi historien handler for ham om disse, deres sejre og nederlag, deres humor, drama og tragedie, deres eksistens. Der findes således i dette eksistentielle syn på fortiden en snæver forbindelse mellem mennesket og historien, den sidste skrives ikke uden om det første, og det første må forstås på baggrund af den sidste. Som Kai Aalbæk-Nielsen har skrevet, forholder det sig omvendt hos strukturalisterne. ²¹ De hævder, i det omfang de stadig findes, at mennesket »ikke forstås ved at placere det i en historisk, diakronisk sammenhæng, men ved at se det som medlem af et samfund, beskrevet som en synkronisk helhed« (s. 94). Mennesket kan altså ikke knyttes til historien, men kun til klasser, sociale og økonomiske lag, strukturer. Til forsvar herfor bringer forfatteren etnologen Claude Lévi-Strauss og filosofen Michel Foucault på banen. Med Aalbæk-Nielsens ord finder eksistentia- lismen »det sociale åbenbaret i selve eksistensen, mens strukturalismen finder det i en underliggende, ubevidst struktur«, hvorfor man for at nå til kendskab om den virkelige fortid må »begynde med at afvise det oplevede og på deduktiv vis konstruere en abstrakt model af den strukturerede virkelighed« (s. 110). Det sidste kunne aldrig falde Thorkild Hansen ind, og betragtningens forfatter, der i de tidlige efterkrigsår var ven af Thorkild Hansen, dengang begge opholdt sig i Paris, fik da også et par ætsende kommentarer i sidstnævntes dagbog for at være fyldt med teori, ²² blot nævner jeg netop disse to åndsretninger, fordi Thorkild Hansen gjorde førstnævnte til sin, og fordi de begge udspringer af det Frankrig, han kom til at kende så godt, eksistentia- lismen i 1940'erne og strukturalismen de næste ti-femten år.

Målsætningen for den historiske undersøgelse bliver i Thorkild Hansens praksis en tematisering af de implicere-

rede personers eksistenser, hvilket medfører, at skal noget blive til historie, står og falder genfortællingen med, hvorvidt eksistenserne træder i karakter og vises i konflikt med hinanden, hvis der er kildemæssig dækning derfor. Uden eksistens, ingen essens. At denne tanke skylder ikke så lidt til den kierkegaardske maksime om *hin enkeltes* væsentlighed, gør ikke Thorkild Hansens historieskriveri mindre vellykket. Bøgerne bugner med følsomme og sandsynlige skæbneportrætter. Godtages det, at små og store mennesker driver historien, eller i hvert fald er en beskrivelse værd, må opmærksomheden henledes på, hvad der driver mennesket. Hvilke håb og lyster og så videre og så videre? Her begynder den psykologiske indlevelse og med den skabelsen af hele personer på to ben, som Hans Lyngby Jepsen fik sagt i en diskussion med Viggo Sjøquist om levende og døde biografier,²³ to ben i betydningen både ydre og indre dimensioner. Éndimensionale karakteristikker tjener kun papfigurernes udbredelse. Og myternes.

Alt dette for at sige, eksistentia- listen Thorkild Hansen er inspirerende læsning for historieskrivere med skrivetræthed og frisk energi til specialister, som måske er gået i stå og mangler nyt liv i sprog og emner. Alle andre kan, om ikke andet, glæde sig til gode timer i selskab med denne ildsjæl. Særligt nu, hvor den biografiske indgang anvendes som aldrig før, tegner der sig en sand historisk vej tilbage til én, der gik ind, inden det blev højeste mode. Biografierne vælter frem, men i den stilhed, som kom før stormen, i den stilhed, der fra faglig side omgav Thorkild Hansen, ragede disse bøger op som historiske højdepunkter, det bør vi se nu. Kan vi det? Vil vi det?

Livssynet må tilbage i historieskrivningen, det har været der før, det kan komme igen; men måtte en tid vige for positivistiske detailstudier fulde af kendsgerninger og ligeså tomme for liv,

og siden søge ly under det marxistiske uvejr, da den historiske materialisme var på sit højeste. Jeg ser dette: I livs- sy- net hviler musen.

Hvad bliver der tilbage, spurgte forfatteren på de allersidste sider af *Jens Munk*, og svarede med et andet spørgsmål, der sidestiller kravet om at realisere os selv som eksisterende væsener med kravet om at opdyrke et ægte forhold til vor egen historie: »Havet husker vore spor endnu kortere end sandet, der husker dem kortere end leret, der ikke husker dem særlig længe. At sejle var at drømme. Det er nødvendigt at drømme, det er ikke nødvendigt at leve. Drømmen dækker de tre fjerdedele af verden og består af nogenlunde den samme opløsning som menneskets tårer. I drømmen er vi ensomme, men ikke så ensomme som i Genova. I drømmen er ingenting forgæves. Virkeligheden, det er det, som er forgæves. Som forbrænder og forgår. I flammer og i kulde. Vi skal give det en mening. Finde solopgangen gennem solnedgangen. Kan vi det?«

Noter

1. *Det lykkelige Arabien 1962, Jens Munk 1965, Slavernes Kyst, Slavernes Skibe og Slavernes Øer* (1967, 1968 og 1970) og *Processen mod Hamsun 1978* (alle Gyldendal).
2. Thorkild Hansen førte dagbog hele sit voksenliv, og foruden de to publicerede bind, *De søde piger. Dagbog 1943-47*, Gyldendal 1974, og *Et atelier i Paris. Dagbog 1947-52*, Gyldendal 1990, skulle fortsættelser være i vente under redaktion af Lars Peter Rømhild og Thorkild Hansens enke, Gitte Jæger.
3. Et redigeret uddrag fra min specialeopgave ved Odense Universitet, *Thorkild Hansen som Historiefortæller - kronikeren, kildeanvendelsen, historiesynet*, Center for historie, oktober 1992. Faglig vejleder: E. Ladewig Petersen.
4. Se *Søforhør. Nærbillede af Thorkild Hansen*, Lindhardt og Ringhof (1982), 1989, s. 121.
5. I anmeldelse af *Slavernes Kyst*, *Information* den 10. oktober 1967.
6. I *Danske Digtere i det 20. århundrede* bd.

- 3, red. Frederik Nielsen & Ole Restrup, C.E.C. Gads Forlag 1966, s. 778.
7. Inga Floto: Problematiseringen af objektiviteten: Historieskrivningen og den dokumentariske roman, *Historisk Tidsskrift* 78, 1978, s. 113–37.
8. Bo Elbrønd-Bek: Om den historiske fortælling. Historieskrivning og historisk digtning i samspillet mellem fortid og nutid, *Nordisk Tidsskrift* 6, 1982, s. 287–306.
9. Senest i *Landkending. En bog om Thorkild Hansen*, red. Iben Holk og Lars Peter Rømhild, Odense Universitetsforlag 1992.
10. Søren Schou: Eksistential historieskrivning. Om Thorkild Hansens forfatterskab, *Danmark 1965–1975*, red. Peter Madsen, Bo Cavefors Bokforlag 1977, s. 135–58.
11. Ottar Dahl i anmeldelse af Rolf Torstendahls disputats, »Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920«, *Historisk Tidsskrift* 1965 (Oslo).
12. Thorkild Hansen: *Resten er Stilhed*, Gyldendal 1953, s. 131.
13. Som nævnt af Søren Schou 1977 (se note 10).
14. Se Thorkild Hansens kronikanmeldelse af Albert Camus' bøger i *Ekstrabladet* den 16. december 1947. Artiklen (»Pest«) og flere udgivet ved Gitte Jæger og Lars Peter Rømhild i *Artikler fra Paris 1947–52*, Gyldendal 1992.
15. For en læseværdig uddybning se Povl Bagge: Skæbne og tilfældighed i historien, *Dansk Udsyn* 1964, s. 9–19.
16. I dagbøgerne og i *Søforhør* 1982 (se note 2 og 4).
17. Floto 1978 (se note 7).
18. Kr. Nystrøm: Thorkild Hansens helte og skurke, *Jyllands-Posten* den 30. august 1992 (den første artikel i serie; de næste bragt de følgende søndage).
19. R.G. Collingwood: *The Idea of History*, Oxford University Press 1946, s. 215.
20. Sst. s. 304.
21. I *Historie. Struktur og Eksistens*, Munkegaard 1970.
22. *Dagbog 1947–52* (1990) ud for den 25. september 1949 og 12. oktober 1950.
23. Se *Historisk Tidsskrift* 82, 1982, s. 57–61.